

ב"ה

בית מדרש ישיבה AI

סדרת עיון ברש"י יומי

כיצד נרצה קין

האם למך היה סומא?
כיצד ידע לכוון את הקשת?
שינוי נוסחאות ועוד

חוברת (16)

ל' תשרי תשפ"ז

3. א. הרגע שבו הסיפור מפסיק להיות פשוט
3. ב. שלוש שאלות, ולא שאלה אחת
4. ג. מה רש"י אומר, ומה מעמד הסיפור
5. ד. הקושיה כבר נשאלה
5. ה. חוזרים אל התנחומא
6. ו. המקור המפורש שנמצא: אמרי בינה
6. ז. מה התירוץ פותר, ומה אינו מספר
7. ח. קשתים עיוורים בימינו: דוגמה וגבולותיה
8. ט. למה האב יורה והבן אינו יורה?
9. י. האם למך היה עיוור גמור?
9. יא. למה צריך עיוור בסיפור?
10. יב. הגזירה מתקיימת גם ביד סומא
10. יג. האות שבמצח: הצעה מושכת שאינה מוכרחת
11. יד. הילד ראה חיה: מה הטעה אותו?
12. טו. ציד לפני המבול, ומוות בין הכפיים
12. טז. "לפצעי" ו"לחבורתי": ארבע דרכי קריאה
13. יז. משל החיגר והסומא: מקבילה עם גבול
13. יח. יש גם פירושים שאינם מספרים את הסיפור
14. יט. תורה שלמה: מסורות נוספות על המעשה
15. כ. מפת הסיפור ופירושו
16. כא. גבולות ההצעות שעלו בעיון
16. כב. מה יש בידינו לומר בסוף המהלך

א. הרגע שבו הסיפור מפסיק להיות פשוט

יש סיפורים שאנו מכירים מילדות, ורק כשקוראים אותם לאט מתגלה עד כמה אינם מובנים. סיפור למך הוא אחד מהם. רש"י מספר שלמך היה סומא, שבנו תובל קין הוליכו, ושהבן ראה את קין וחשב שהוא חיה. הבן אמר לאביו למשוך בקשת; האב ירה והרג את קין. כשנודעה הטעות, למך ספק את כפיו, ובנו נהרג ביניהן.

הקריאה הראשונה עוברת במהירות: טעות בזיהוי, הריגה בשוגג, חרטה, אסון נוסף. אבל בקריאה השנייה נעצרים עוד לפני הטעות. כיצד יצא אדם עיוור לצוד בקשת? מי שאינו רואה אינו יודע היכן המטרה, כמה היא רחוקה, באיזה גובה היא נמצאת ואם זה ממקומה. כיצד די באמירה של בן: "משוך בקשת"? כדי לחדד את השאלה, נזכיר את הבדיחה: עיוור וקטוע רגליים נסעו ברכב. העיוור הראה את הדרך, וקטוע הרגליים לחץ על הגז ועל הברקסים. וכך הם נהגו. הבדיחה בנויה על חלוקת תפקידים שנראית מופרכת: כל אחד קיבל דווקא את התפקיד שאינו מסוגל למלא.

כך נשמע סיפור למך כשקוראים אותו בלי להשלים פרטים: הרואה אינו יורה, והיורה אינו רואה. הקושי דומה גם למתן ההגה לעיוור, בהבטחה שמישהו יאמר לו לאן לנסוע. עצם נוכחותו של אדם רואה אינה מסבירה כיצד ידיו של העיוור יבצעו את הפעולה המדויקת.

הבדיחה מחדדת את הקושיה. היא אינה פסק דין על המדרש. כדי להבין את הסיפור צריך לברר מה פירושו של הסיוע שנתן הבן לאביו: מה נאמר במקור, ומה אנו משלימים בעצמנו בזמן הקריאה.

גם אין צורך לטעון שהירייה מוכרחה להיות מדויקת עד המילימטר. לא נמסרו מידות המטרה, המרחק ותנאי השטח. הקושי חזק גם בלי ההפרזה הזאת: חץ צריך להגיע לגוף מסוים בשדה, והאמירה "שם יש חיה" אינה מעבירה מאליה את כל המידע הדרוש לפגיעה.

ב. שלוש שאלות, ולא שאלה אחת

השאלה הראשונה היא מעשית: איך מכוונים את הקשת? צריך כיוון לצדדים, זווית גובה המתאימה למרחק, החזקה יציבה ושחרור בזמן המתאים. אפשר להראות היכן נמצא בעל חיים, ועדיין לא להסביר כיצד אדם שאינו רואה יפגע בו.

השאלה השנייה היא על חלוקת התפקידים: גם אם אפשר לכוון את ידי האב, למה לא יירה הבן הרואה בעצמו? תשובה על אופן הכיוון אינה בהכרח תשובה על הבחירה ביורה.

השאלה השלישית היא על משמעות הסיפור: למה צריך למך להיות סומא? מה מוסיף העיוורון לטעות, להריגה ולטענתו בפני נשיו? אפשר להבין היטב את משמעות העיוורון ועדיין לא לדעת איך התבצעה הירייה.

סביב שלוש השאלות עומדות שאלות נוספות: למה עיוור יוצא לצוד; מה הטעה את הבן לחשוב שאדם הוא חיה; למה צדו לפני היתר אכילת בשר; וכיצד מת הבן במכת הכפיים. בהמשך נבחן כל שאלה בפני עצמה. הצטברות של תשובות סביב הסיפור אינה יכולה לבוא במקום תשובה לנקודה שבמרכזו.

ג. מה רש"י אומר, ומה מעמד הסיפור

הפסוק אומר: "וַיֹּאמֶר לְמֶךְ לְנָשָׁיו עֲדָה וְצִלָּה שְׁמַעַן קוֹלִי נָשִׁי לְמֶךְ הָאֲזֻנָּה אֲמַרְתִּי כִּי אִישׁ הָרָגְתִּי לְפָצְעִי וְיֶלֶד לְחֶבְרֹתִי". זהו נאום קצר, ואילו נסיבות ההריגה אינן מסופרות בפסוק.

רש"י, בדיבור "שמען קולי", מסביר את פרישת הנשים:

"לפי שהרג את קין ואת תובל קין בנו, שהיה למך סומא ותובל קין מושכו, וראה את קין ונדמה לו כחיה ואמר לאביו למשוך בקשת והרגו, וכיון שידע שהוא קין זקנו הכה כף אל כף וספק את בנו ביניהם והרגו".¹

המילה "מושכו" מתארת את הולכת האב הסומא. היא אינה אומרת בפירוש שהבן אחז בקשת או כיוון את ידי היורה. רש"י גם אינו מזכיר כאן את גיל הבן, את הקרן של קין, את המרחק או את דרך הכיוון. אלה הבדלים חשובים כשמנסים לתרץ דווקא את לשונו.

בדיבור הסמוך רש"י מפרש את דברי למך בתמיהה: האם הרג במזיד, כך שהפצע ייקרא על שמו? למך טוען ששגג. בפסוק כד הוא משווה עצמו לקין: אם לקין, שהרג במזיד, נדחה העונש, קל וחומר לו, שהרג בשוגג.¹

מכאן מובן מרכז הסיפור בפירוש רש"י: שני ההרוגים מסבירים את "איש" ו"ילד", ושתי השגגות מסבירות את טענת למך. אולם פירוש המשמעות של הפסוק אינו עדיין הסבר לאופן הציד.

1. רש"י, בראשית ד, כג-כד.

יש לדייק גם בתיאור שרש"י מביא את הסיפור "לפי פשוטו של מקרא". הרבי מזכיר את למך הסומא בלקוטי שיחות טו, תולדות ג, עמ' 212, הערה 11*. הוא מציין שלושה דברים: רש"י מסיים "כך דרש ר' תנחומא", והסיום מתייחס לכל הפירוש; העיוורון אינו מפורש בכתוב; ורש"י מביא גם פירוש אחר.² ההערה עוסקת בהשוואה לעיוורונו של יצחק. היא מבהירה את מעמד הסיפור ברש"י, בלי לענות על דרך כיוון הקשת ובלי לומר שהמעשה לא התרחש. השאלה שלפנינו היא כיצד להבין את המדרש שרש"י מביא בפירושו, ולא כיצד לשחזר פרט שנאמר במפורש במקרא.³

ד. הקושיה כבר נשאלה

בעל "ברכת אשר", על בראשית ד, כג, עוצר בדיוק בנקודה הזאת. הוא מתאר את הבן המוליך את אביו הסומא, ואת הוראתו למשוך בקשת, ושואל: "כלום ענינו של סומא הוא זה?". בהערה הזאת לא מובא תירוץ.⁴ זהו ממצא בעל ערך: הקושי אינו רק תחושה של קורא שלא הבין את הסיפור. מפרש שאל אותו על התמונה שרש"י מצייר. אבל אין לומר שמכאן הוכח שאין תירוץ; נמצא כאן ניסוח מפורש של הקושיה, ולא חקירה מקיפה המכריעה אותה. בקטעים שנבדקו אצל מזרחי, גור אריה ושפתי חכמים לא נמצא ביאור מעשי לכיוון הקשת בידי סומא. מזרחי עוסק בפרישת הנשים, ושפתי חכמים עוסק גם בקל וחומר. הבדיקה הזאת מוגבלת לפירושים ולמקומות שנקראו; היא אינה מלמדת שאין לשאלה מענה במקום אחר.⁵

ה. חוזרים אל התנחומא

בתנחומא, בראשית יא, הסיפור מפורט יותר. למך סומא ויוצא לצוד, ובנו אוחז בידו. הבן מכונה "תינוק". הוא מודיע שראה כמין חיה, למך מותח את הקשת כנגדה והורג את קין. אחר כך הילד מזהה דמות אדם הרוג וקרן במצחו. למך מבין שזה זקנו, טופח את ידיו בחרטה ופוגע בראש הילד.⁶ לעומת רש"י, יש כאן שלושה פרטים נוספים: ידו של האב אחוזה בידי הבן, הבן צעיר, ולקין ההרוג יש קרן במצחו. אבל "אוחזו בידו" יכול לתאר הולכה בלבד.

2. לקוטי שיחות טו, תולדות ג, עמ' 212, הערה 11*.

3. רש"י, ד, כד; ראו גם הערה 2.

4. ברכת אשר, בראשית ד, כג, פ' בראשית תשמ"ט.

5. מזרחי, גור אריה ושפתי חכמים, בראשית ד. גבולות הבדיקה מפורטים במראי המקום.

6. תנחומא, בראשית יא.

המעבר מן האחיזה בדרך אל הכיוון בזמן הירייה הוא אפשרות סבירה, לא משפט שנאמר בתנחומא.

גם "מתח את הקשת כנגדו" אומר שהירייה הייתה לעבר המטרה; הוא אינו מפרט כיצד הועמדה הקשת. אין להסיק מתיאור התוצאה את כל תהליך הביצוע. זו בדיוק הנקודה שבגללה קריאה איטית של המקורות נחוצה.

ו. המקור המפורש שנמצא: אמרי בינה

בספר "אמרי בינה" לר' יוסף חיים מבגדאד, בעל הבן איש חי, בחלק "חקרי לב", סימן ז, נדפסת בתוך הסיפור הערה קצרה בסוגריים:

"נראה כי הבן היה מכוין ידי אביו למך כנגד החיה ואביו היה מכה בקשת".⁷

כאן נמצא מענה ישיר לחלוקת הפעולה. לפי הצעה זו, הבן אינו רק מודיע על חיה אלא משתתף בכיוון ידי האב, והאב יורה. העיוור אינו נדרש למצוא בעצמו את המטרה; הבן הרואה מסייע בכיוון, במקום להסתפק בהודעה על חיה שאינה מסבירה כיצד האב מכוון אליה.

חשוב גם ההקשר. הקטע מופיע בתוך תשובה על תועלת סיפורי התורה, ולא בדיון המוקדש לקושיית הכיוון. זו הערת אגב פרשנית, והמילה "נראה" מסמנת את מעמדה: השלמה המוצעת להבנת הסיפור, ולא פרט המצוטט מן התנחומא.

בבדיקות צילום שנמסרו לעורך נמצא שהמשפט והסוגריים נדפסו בשתי מהדורות. אין זו תוספת של אתר התעתיק. בהערה מפורטים העותקים והגבול שנותר בייחוס הסוגריים למחבר או לעורך.

הממצא נותן לתירוץ מעמד אחר: לפנינו הצעה מפורשת הנדפסת בחיבור מזוהה. אין צורך להציג את כיוון הידיים כהמצאה של העיון הנוכחי, ואין צורך לטעון שכך מפורש בכל נוסח של המדרש.

ז. מה התירוץ פותר, ומה אינו מספר

"מכוין ידי אביו" מציע חלוקת פעולה סבירה: הבן מספק את הכיוון באמצעות ידיו של האב, והאב מפעיל את הקשת. אין הכרח שהאדם המותח ומשחרר יראה בעצמו, אם אדם רואה מסייע בכיוון הכלי שבידו. בכך ניתן מענה פרשני לקושי המרכזי.

7. ר' יוסף חיים, אמרי בינה, חקרי לב, סימן ז. המשפט והסוגריים נמצאו בצילומי דפוס לפי בדיקות שנמסרו לעורך.

עם זאת, המקור אינו מתאר כיצד הותאם הכיוון למרחק ולגובה, כיצד נשמר בזמן המתיחה והשחרור, וכיצד התמודדו עם תנועת המטרה. אין בו פקודת שחרור, מרחק קצר או מטרה עומדת. אם מציעים פרטים כאלה, יש לומר שזו השלמה בדרך אפשר.

החסר אינו מוכיח שהתירוץ אינו אפשרי. הצעה סבירה אינה שחזור היסטורי מוכח, והיעדר מפרט אינו הפרכה. יש כאן יישוב לחלוקת הפעולה, ולצדו פרטי ביצוע שלא נמסרו.

במדרש אגדה הציד מתואר כהרגל חוזר: "והיה צד חיות". תיאור זה מניח ששיתוף הפעולה עבד. אמרי בינה מציע להבין שהיה בו כיוון פיזי של ידי האב. זו הצעת פירוש, ולא פרט המצוטט מן המדרש.⁸

ההסבר "ירייה היא מעשה אחד" אינו מספיק כשלעצמו: הירייה כוללת כיוון, מתיחה וייצוב. העיקר בתירוץ הוא שיתוף הפעולה, ולא קיצור משך הפעולה. לפי הצעת אמרי בינה משתנה גם היחס לבדיחה שבפתיחה: הרואה עושה את עבודת הכיוון, והסומא מבצע את הירי. אין עוד הכרח לצייר כל אחד מהם כמי שקיבל דווקא את התפקיד שאינו יכול למלא.

ח. קשתים עיוורים בימינו: דוגמה וגבולותיה

קשתות מותאמת מדגימה שראיית המטרה אינה תנאי שאין לו תחליף בכל מצב. במאמר של התאחדות הקשתות העולמית משנת 2015 מתוארים כוונת מגע, סידור עמידה ומטרה במרחק קבוע. המגע מאפשר לקשת לשחזר את תנוחת הכיוון.⁹

מדריך המכוונים של British Blind Sport מוסיף הבחנה מועילה: העוזר רשאי לסייע בכוונת כוונת המגע מחוץ לסבב ירי הניקוד. בזמן הסבב אסור לו לשנות את הכוונת, אך מותר לו למסור היכן נפל כל חץ, וכן מידע על בטיחות וזמנים. בחצי הניסיון שלפני הניקוד אין הגבלה על דבריו לקשת. אלה כללי הגינות בתחרות, ולא גבול של יכולת. המדריך מציג סיכום בלתי פורמלי של הכללים.

לכן אין להסיק מאיסור הסיוע בזמן התחרות שאדם רואה אינו יכול לסייע בהכנת הכיוון. יש כאן דוגמה להעברת מידע חזותי לעמדת ירי שאדם עיוור יכול להשתמש בה.

8. רד"ק, ד, כג; מדרש אגדה (בובר), ד, כג.

9. World Archery, תיאור קשתות ללקויי ראייה, 22.8.2015.

המנגנון הזה שונה מכיוון ידי האב שבאמרי בינה, ותנאי התחרות שונים מתנאי ציד. הדוגמה מועילה נגד טענת אי־אפשרות מוחלטת; אין היא מוכיחה כיצד ירה למך בשדה.

ט. למה האב יורה והבן אינו יורה?

הרד"ק מתאר את למך כסומא שהיה צייד. במדרש אגדה האב הוא היורה, והבן מלווה אותו ומראה את מקום החיה. מכאן אפשר לשער יתרון של ניסיון אצל האב, ואולי גם כוח הדרוש למתיחת הקשת. אבל "צייד" אינו מדידה של כוחו או השוואה מפורשת למיומנות בנו.⁸

אפשר אפוא לשער יתרון של ניסיון או כוח אצל האב. אף מקור שנבדק אינו אומר שהבן לא ירה מפני שהיה חלש מדי. סיבת הבחירה באב נשארת בלתי מפורשת.

גם גיל הבן דורש זהירות. בתנחומא הוא "תינוק"; בספר הישר הוא נער קטן מאוד. אלא שלשון "תינוק" אינה מחייבת פעוט: חז"ל מדברים גם על "מלמד תינוקות" ועל ילדים בני שש ושבע. אין מכאן ראיה לגילו המסוים של תובל קין.¹⁰

הקושי חריף אם מציירים אותו כילד זעיר: הוא מת באותו מעשה, ואם כן מתי היה "לוטש כל חורש נחשת וברזל"? אי אפשר לפתור זאת באמירה שיגדל ויהיה אומן לאחר מכן. מנגד, המקרא אינו מוסר את גילו, ורש"י בסיפור הציד אינו קורא לו תינוק. אין אפוא הכרח לייחס לרש"י את כל ציור הגיל שבנוסחאות האחרות.

בעיון שנאסף לא נמצא מפרש המיישב במפורש את הגיל עם מלאכת המתכת. התואר "אומן" גם אינו מוכיח שהיה קשת מיומן או חזק מאביו. שתי הקביעות המנוגדות — ילד שאין לו כוח, ואומן שחייב היה לירות בעצמו — חורגות מן המידע שנמסר.

ספר הישר מוסיף רקע של זקנה וכהיית עיניים אצל האב ושל בן צעיר. אפשר להבין בו צייד שהזדקן ונעזר בבנו; זהו רקע ממקור אחר, ואין להעבירו אל רש"י בלי לציין את המעבר.¹¹

8. רד"ק, ד, כג; מדרש אגדה (בוכר), ד, כג.

10. בבא בתרא כא ע"א.

11. ספר הישר (מדרש), ספר בראשית, פרשת בראשית.

י. האם למך היה עיוור גמור?

בתנחומא וברש"י נאמר "סומא", בלי הסתייגות. אין בהם אמירה שהייתה ללמך ראייה חלקית שאפשרה לו להשלים בעצמו את הכיוון. בתירוץ הנאמן ללשונם צריך להתמודד עם העיוורון, ולא לבטל אותו באמצעות מקור אחר.

בספר הישר מופיעות לשונות שונות: כהיית העיניים מחמת זקנה, אייכולת לראות, וגם חולשת ראייה בניסוח אחר. אין לבחור רק בלשון המקלה ולהכריז שהוכח שאינו עיוור גמור. לכל היותר יש בנוסח הזה פתח לקריאה כזאת; יש לבחון גם את שאר לשונותיו.¹¹

גם באמרי בינה מתואר למך לאחר האסון כמי שאינו יכול לשוב לביתו משום שאינו רואה את הדרך; ההצעה על כיוון הידיים אינה נשענת שם על ראייה חלקית.⁷

לכן ההצעה "למך לא היה באמת עיוור" אינה תירוץ לרש"י. היא קריאה אפשרית בחיבור אחר, וגם שם אינה נטולת קושי.

יא. למה צריך עיוור בסיפור?

עד כאן שאלנו כיצד יכול למך לירות בלי לראות. כעת נשאל מדוע המסורת מדגישה את עיוורונו: מה הוא מוסיף להבנת הטעות ולטענתו של למך בפני נשיו?

ברש"י העיוורון משתלב בטענת השגגה. למך לא ראה את קין, ולכן לא זיהה אותו כאדם לפני שירה. הוא פעל על פי זיהויו המוטעה של בנו. כך מובנת מחאתו: לא הרג במזיד, ואין לכנות את הפצע על שמו במובן שהוא מבקש לשלול.¹

אין פירוש הדבר שהמעשה לא נעשה בידיו, או שכל ירייה של אדם עיוור היא בהכרח אונס. רש"י מתאר את כוונתו בסיפור המסוים. שאלת הזהירות הראויה לפני ירייה ושאלת האשמה המשפטית אינן נפתרות מעצם חלוקת הפעולה בין שני אנשים.

האלשיך מדגיש את העיוורון יותר: הוא מפרש את "לפצעי" על חסרונו של למך, ומסביר שבחשבונו של למך יש תוספת מעבר להבחנה שבין מזיד לשוגג, מפני

1. רש"י, בראשית ד, כג-כד.

7. ר' יוסף חיים, אמרי בינה, חקרי לב, סימן ז. המשפט והסוגריים נמצאו בצילומי דפוס לפי בדיקות שנמסרו לעורך.

11. ספר הישר (מדרש), ספר בראשית, פרשת בראשית.

שהיה קרוב לאונס. זהו פירוש מפורש למשמעות הסומא, אך עדיין אינו הוראה מעשית כיצד ירה.¹²

מושג השגגה אינו תוספת מבחוץ: התנחומא עצמו אומר "והרגו בשוגג", ורש"י "שוגג אני". הדיון ההלכתי במכות מוסיף מקבילה: רבי יהודה ורבי מאיר נחלקו בגלות של סומא שהרג בשגגה. אין להסיק מפטור מגלות פטור מכל אחריות, ואין להחיל בפשטות את דיני הגלות שלאחר מתן תורה על דמות שקודם המבול. המקבילה מראה שהעיוורון עשוי לשנות את סיווג ההריגה; היא אינה מקור לתיאור הציד.¹³

יב. הגזירה מתקיימת גם ביד סומא

רש"י כבר בפרק ד, טו, קושר את מיתת קין ללמך, ובהמשך מסביר מדוע נכתבה פרשת משפחת למך: בסופה מתקיימת ההבטחה על נקמת קין לאחר שבעה דורות. הסיפור אינו עומד רק כתאונת ציד; הוא סוגר מהלך שהתחיל ברצח הבל.¹⁴

המהרש"א, בחידושי אגדות לנדרים מא ע"א, מפרש את "והיה כל מוצאי יהרגני" על ריבוי שלוחים למקום, ומזכיר שקין נהרג בידי למך הסומא. העיוורון מחדד שגם מי שנראה בלתי מתאים למעשה יכול להיות שליח לקיום הדין.¹⁵ זהו הסבר למשמעות הבחירה בלמך. אין בדברי המהרש"א אמירה שהחץ כוון בדרך נס, או שכל הקשיים המעשיים נפתרו בהתערבות על-טבעית. גזירה מן השמים יכולה להתקיים בתוך מהלך טבעי; עצם הזכרת ההשגחה אינה מפרטת אותה.

מניין הדורות מצריך דיוק משלו. כשאדם הוא הראשון, למך הוא השביעי; כשקין הוא הראשון, למך הוא השישי ובניו הם השביעיים. לכן רש"י בפסוק יט מדגיש: "לאחר שהוליד בנים ועשה דור שביעי". אין לערבב בין שיטות הספירה ולהוסיף מספרים לסיפור בלי לומר ממי מתחילים למנות.

יג. האות שבמצח: הצעה מושכת שאינה מוכרחת

"וַיִּשֶׂם ה' לְקִין אוֹת לְבִלְתִּי הַכּוֹת אוֹתוֹ כָּל מִצְאוֹ" (ד, טו). על יסוד הפסוק הוצעה בעיון סברה: האות שניתן לקין מונע ממי שמזהה אותו לפגוע בו; לכן עיוור,

12. תורת משה לאלשיך, בראשית ד, כד.

13. משנה מכות ב, ג; בבלי מכות ט ע"ב.

14. רש"י, בראשית ד, טו ויט.

15. מהרש"א, חידושי אגדות, נדרים מא ע"א.

הנעזר בילד שאינו מבין את אשר ראה, יכול להיות ההורג. בנוסח הקרן יש גם היפוך חריף: הסימן המגן נעשה מקור לטעות.

יש לרעיון כוח ספרותי, אך אין לו מקור פרשני מפורש שנמצא. הוא גם מניח שהאות פועל דווקא באמצעות זיהוי חזותי של ההורג. רש"י אינו מפרט מנגנון כזה, ומפרש את האות כאות משמו של הקב"ה; בסיפור ההריגה שלו אין קרן.¹⁴ אין לדחות את ההצעה באמצעות קביעה שהגנת האות כבר פקעה: רש"י מציין את מועד הנקמה, אך אינו אומר במפורש מה נעשה אז להגנה. גם ההסבר הקשור למורא החיות מסומן ס"א במהדורה שבספריא, ולכן אינו בסיס מוצק לבדו להכרעה.

המסקנה מצומצמת: אפשר להציע את הרעיון כקריאה בעיצוב הסיפור, בייחוד בנוסחאות הקרן. אין לומר שהגזירה יכולה להתקיים רק בידי עיוור, ואין לייחס את ההצעה למהרש"א. זהו כיוון למשמעות העיוורון, ולא הסבר להפעלת הקשת.

יד. הילד ראה חיה: מה הטעה אותו?

בתנחומא מתגלה הקרן במצח המת; הרד"ק אומר בפירוש שהקרן גרמה לטעות בזיהוי מרחוק. במדרש אגדה מופיע פרט הקרן גם כן. רש"י מסתפק בכך שקין נדמה לבן כחיה, ואינו מפרש את הטעם.⁸⁶

האברבנאל מצייר תמונה אחרת: קין מתחבא בין עצי השדה, ושערותיו גורמות לנער לחשוב שהוא חיה. יש אצלו נער קטן המוליך את הסומא, אבל אין הוא מזהה אותו כאן בשם תובל קין. לאחר ההריגה למך מכה את הנער בקשת על שהטעה אותו.¹⁶

האברבנאל מקדים שמצא את הסיפור גם בספרי הרומים, שלדבריו לקחו אותו מ"יוסיפון" ומ"ספר הקדמונים". אין זו אמירה מפורשת שכל פרט בנוסח הבא נלקח דווקא משם. נכון לציין את סמיכות הדברים ואת האפשרות של זיקה למסורת נוספת; לא נכון לייחס לו זיהוי מקור שלא כתב. גם הזיהוי המדויק של החיבור והמקום בו טרם הוכרע כאן.

בתורה שלמה, מאמר קמו, מופיע נוסח שבו הילד ראה "קרנו של קין בין שני הרים ולא ראה לקין". המאמר מיוחס שם לתנחומא בראשית יא. המראה החלקי

6. תנחומא, בראשית יא.

8. רד"ק, ד, כג; מדרש אגדה (בוכר), ד, כג.

14. רש"י, בראשית ד, טו ויט.

16. אברבנאל, בראשית ד, ביאור נאום למך. התעתיק טעון השוואה לדפוס.

מסביר כיצד יכולה להתעורר טעות בזיהוי. אין בו פירוט של כיוון ידי למך. בנוסח התנחומא שבתעתיק ספריא אין משפט שני ההרים; יש להבחין בין הנוסחים.¹⁷

טו. ציד לפני המבול, ומוות בין הכפיים

היתר אכילת בשר לנח מעורר שאלה על מטרת הציד, אך ציד ואכילה אינם דבר אחד. האברבנאל מציע שתי מטרות: הנאה ממנהג הציד או שימוש בעורות ללבוש. זהו מענה מפורש לשאלה למה יוצאים לצוד גם בלי לאכול מן החיה. אין הוא אומר שרש"י התכוון בהכרח לאחת משתי האפשרויות.¹⁶

על הרקע של צייד שהזדקן ונעזר בבנו, ראו לעיל סעיף ט. הרקע הזה עשוי להסביר את ההרגל, אך אינו קובע כיצד בוצעה הירייה.

גם מות הבן אינו פרט אחיד. ברש"י הוא נספק בין הכפיים; בתנחומא נאמר שהאב טפח בידיו בחרטה ופגע בראש הילד. הרד"ק מספר שחבט את הילד בקרקע. האברבנאל מספר על מכה בקשת. אין לערבב את התיאורים השונים ולהציגם כתיאור מעשי אחד. **16861**

נוסח התנחומא, שבו מדובר בתינוק ובפגיעה בראשו, נותן רקע מסוים למוות מן המכה. הוא אינו מוסר מידות, כוח פגיעה או תנוחה. ככל שהבן מצויר כבוגר יותר, התמונה של מוות בין שתי כפיים נעשית קשה יותר; שינויו לילד זעיר מקל על פרט זה, אך מחריף את שאלת מלאכתו של תובל קין. קושי אחד אינו רשות להשלים את כל יתר הפרטים כרצוננו.

טז. "לפצע" ו"לחבורתי": ארבע דרכי קריאה

רש"י קושר "לפצע" למכת חרב או חץ, ומפרש את לשון למך כשלילת המזיד: אין לקרוא לפצע על שמו במובן שהוא דוחה. הסיפור מתאים אפוא למילים שבפסוק, אף שדרך הירייה אינה מפורטת.¹

האלישיך קורא את "לפצע" על הפגיעה שבלמך עצמו, כלומר עיוורונו. הספורנו מבין את ההריגה כפגיעה בלמך, מפני שההרוגים קרובים לו. שני הפירושים

1. רש"י, בראשית ד, כג–כד.

6. תנחומא, בראשית יא.

8. רד"ק, ד, כג; מדרש אגדה (בובר), ד, כג.

16. אברבנאל, בראשית ד, ביאור נאום למך. התעתיק טעון השוואה לדפוס.

17. תורה שלמה, כרך ב, עמ' שלז–שלח, מאמר קמו; תיקוני הנוסח נמסרו בבדיקות צילום.

מעניקים משמעות ללשון האישית של הפסוק, בלי להוסיף תיאור של הכיוון. 1812

ב"בית יעקב" של ר' יעקב מאיזביצא, בראשית ע, ג, "פצע" הוא פגיעה מרחוק ו"חבורה" מתקשרת לחיבור במגע. הריגת קין מתפרשת שם כשגגה, ואילו הריגת תובל קין מתפרשת כביעור מכוון של הרע ושל התקנת כלי הזין לרוצחים. זהו מהלך בפנימיות הסיפור, השונה מן התיאור של שתי שגגות ברש"י. 19

באות עא מפותח ביאור נוסף של העיוורון, כהרגל שהשתלט על האדם. יש ללמוד כל מהלך בהקשרו. אין ליטול את פירוש "סומא" משם ואת הריגת הבן מכאן ולבנות מהם תיאור עובדתי אחיד של האירוע. הפירושים האלה עונים על מה שמתרחש בנפש ובשורש המעשה, ולא על שיטת ירי בידי אדם חסר ראייה.

יז. משל החיגר והסומא: מקבילה עם גבול

בסנהדרין צא ע"א-ע"ב מובא משל החיגר והסומא: האחד רואה פירות ואינו יכול ללכת, האחר יכול ללכת ואינו רואה. הם מצרפים את יכולותיהם; המלך דן את שניהם יחד. המבנה דומה להצעה על למך: מידע אצל אחד, יכולת גופנית אצל השני. 20

המשל מסביר איך שני אנשים יכולים להשלים זה את זה. הוא אינו מוכיח שאפשר לעשות כך כל פעולה, בכל דרגת דיוק. הליכה אל פרי ואחיזתו אינן כיוון מסלולו של חץ. זו מקבילה רעיונית לחלוקת היכולות, לא ראייה מעשית לפגיעה בציד.

גם אין להסיק מן המשל שבסיפור למך האחריות נעלמת מפני שהפעולה מפוצלת. במשל מצרפים את השניים מפני ששותפו במעשה; אצל למך, לפי רש"י, נקודת השגגה היא הזיהוי המוטעה והיעדר כוונת ההריגה. אפשר להיעזר במשל כדי להבין את שיתוף הפעולה, בלי לעשותו יסוד לפטור שלא נאמר.

יח. יש גם פירושים שאינם מספרים את הסיפור

רש"י עצמו מביא בהמשך את דרך בראשית רבה, שלפיה למך לא הרג כלל. נשיו חוששות מן הגזירה, והוא משיב להן על יסוד ההשוואה לקין. התרגומים

12. תורת משה לאלשיך, בראשית ד, כד.

18. ספורנו, בראשית ד, כג-כד.

19. בית יעקב, בראשית ע, ג; עא, א.

20. סנהדרין צא ע"א-ע"ב.

אונקלוס והמיוחס ליונתן קוראים את דבריו בדרך של שלילת הריגה. אין כאן ניסיון לתקן את ציד הסומא, אלא פירוש אחר לנאום.²¹

אבן עזרא קורא את ההריגה כאיום או כאפשרות עתידית לנוכח פגיעה. רמב"ן קושר את הדברים לחשש מן הנשק ומעשייתו. הרד"ק מביא גם דרך של מריבת הנשים. בפענח רזא מיוחס פירוש מריבת הנשים לר' יוסף קרא. בטור הארוך מובא פירוש דומה בשם ר' יוסף קמחי; אין לטשטש את הבדל הייחוס.²²

המלבי"ם מתאר למך המפחיד את נשיו באמצעות כוחו ומעשיו: איש פגע בו, והוא הרג גם את ילדו. הנצי"ב מתאר הריגה בשוגג בעקבות שימוש בכלי המתכת. אצל שניהם אין צורך בציור של קשת המכוונת בידי מלווה של סומא.²³

הכתב והקבלה מבקר בחריפות סיפורים שהמפרשים מוסיפים בלי עיגון בפסוק, ובוחר פירוש מוסרי אחר ללשון ההריגה. צריך לקרוא את ביקורתו בתוך הצעתו לפסוק. אין זו עדות שבדק את הקושי הטכני של יריית סומא, ואין להרחיב את דבריו להצהרה כללית שלא כתב על מעמד כל מדרשי חז"ל.²⁴ מנגד, האברבנאל סבור שהמסורת המדרשית נותנת את ההסבר היפה לפסוק הסתום. עצם המחלוקת מלמדת שיש יותר מדרך אחת לפרש את נאום למך. בחירה בפירוש חלופי יכולה לעקוף את הקושי; היא אינה תירוץ למדרש שרש"י הביא.¹⁶

יט. תורה שלמה: מסורות נוספות על המעשה

תורה שלמה, כרך ב, בראשית ד, מאמר קמו, עמ' שלז-שלח, מביא נוסח של הסיפור ומציין בסופו תנחומא בראשית יא. משפט הקרן "בין שני הרים" נמצא בגוף הליקוט. אין במקומו ייחוס לילמדנו. זהו הנוסח שהרב כשר מביא; לא הוכרעה כאן מסורת הדפוס או כתב היד שממנה נלקח.¹⁷

בהערה למאמר קמה מובא נוסח מכתב יד שהרב כשר מכנה "מדרש הבאור"; בהקדמת הכרך הוא מתקן את הזיהוי למדרש "אור האפלה". פרטי התיקון מובאים בהערה.¹⁷

16. אברבנאל, בראשית ד, ביאור נאום למך. התעתיק טעון השוואה לדפוס.

17. תורה שלמה, כרך ב, עמ' שלז-שלח, מאמר קמו; תיקוני הנוסח נמסרו בבדיקות צילום.

21. בראשית רבה כג, ד; רש"י והתרגומים, ד, כג-כד.

22. אבן עזרא, רמב"ן ורד"ק, ד, כג-כד. ראו ייחוס קרא וקמחי במראי המקום.

23. מלבי"ם והעמק דבר, בראשית ד, כג-כד.

24. הכתב והקבלה, בראשית ד, כג-כד.

לפי הנוסח, למך פגש בקין ובנערו וחירף אותם; הם הכו ופצעו אותו, והוא הרגם. אדם מצדיק אותו כמי שהציל את עצמו. "נערו" אינו בהכרח "עבדו". אין כאן סומא או קשת: זו מסורת אחרת על פצע, חבורה והצלה.

הרב כשר מציע להבין את תרגום השבעים בזיקה לפירוש הזה. הניסוח העברי שהוא מביא — הריגה בגלל הפצע והחבורה — הוא הצגה פרשנית, ולא ציטוט מילולי מן היוונית. בתרגום היווני מופיעים איש ונער, הריגה בגוף ראשון, פצע וחבורה; אין בו סיפור מפורש של קין ונערו, ההתדיינות עם אדם או ההצלה העצמית. בהערה קמח (עמ' שלט-שמ) הוא מביא גם "בשביל שפצע ביי בשם עקילס, ומוסיף "בהוראת פתרון השבעים". אין לערבב את שני הייחוסים.²⁵ מסורות אלה מציעות פירושים אחרים לנאום, ולא פתרון מעשי לסיפור הציד.

כ. מפת הסיפור ופירושו

הטבלה משווה את הפרטים המשנים את השאלה. אין לראות בשורות הטבלה עדויות עצמאיות לאירוע; חלק מן החיבורים מביאים ומעבדים מסורות קודמות.²⁶

מקור	מצב הראייה והמלווה	הכיוון	טעות הזיהוי ומות המלווה
רש"י, ד, כג	סומא; תובל קין מושכו; גיל לא נמסר	הבן אומר למשוך בקשת	נדמה כחיה; הבן נספק בין הכפיים
תנחומא, בראשית יא	סומא; תינוק או חז בידו	האב מותח כנגד המטרה	קרן במצח; פגיעה בראש הילד בטפיחת הידיים
מדרש אגדה, ד, כג	סומא; הבן מלווה	שאלה על המקום והבן מראה לו	קרן; הכאת הידיים זו בזו
רד"ק, ד, כג	סומא וצייד; ילד מנהיגו	הוראה למשוך למקום מסוים	קרן ומרחק; חבטת הילד בקרקע
ספר הישר, בראשית	זקנה וכהיית עיניים; נער צעיר	הוראה למשוך בקשת	מראה מרחוק; ספיקה בכפיים
אברבנאל, בראשית ד	סומא; נער קטן בלי זיהוי שמו	הוראה לעבר הצד שבו נראה קין	שערות ועצים; מכה בראש בקשת
אמרי בינה, חקרי לב ז	סומא ותובל קין	מציע שהבן מכוון את ידי האב	מביא את המסורת ומפרש את הכיוון
תורה שלמה, מאמר קמו	סומא ובנו; נוסח המיוחס לתנחומא	הודעת הבן; אין כיוון ידיים מפורש	קרן בין שני הרים בלי ראיית קין עצמו

25. תרגום השבעים, בראשית ד, כג; תורה שלמה, שלח ושמ.

26. השוואת המקורות בהערות 1, 6, 7, 8, 11, 16, 17.

כא. גבולות ההצעות שעלו בעיון

כמה כיוונים שעלו במהלך החיפוש אינם נעשים מקורות מעצם חזרתם. לא כל נוסח אומר שהבן מכוון את ידי האב; ספר הישר אינו מוכיח מה הייתה מידת עיוורונו של למך ברש"י; ואין טעם מפורש הקובע שהבן לא ירה בגלל חולשתו. הייחוסים לרג"ו ולמאמר פוהרמן נשארו בגדר דיווחים שלא הושלם כאן אימותם במקורות עצמם. בשם רג"ו נמסרו המחבוא בעצים והיות המעשה מסובב מאת האלוהים; בשם פוהרמן נמסרה זיקה בין העיוורון לגידול בן רשע. אלה כיוונים למשמעות הסיפור, ואין הם משמשים יסוד למסקנת החוברת. פרדס יוסף דן בפטור סומא מן המצוות על פי שיטת רבי יהודה וביישומו למעשה למך, ומסייג "מדרשות חלוקות הן". זהו דיון משפטי על מסורות שונות, ולא ביאור של הכיוון או של גיל הבן. אין להפוך אותו לטענה שכל סומא פטור מכל אחריות.²⁷

הדיון המודרני בפורום Mi Yodeya נזכר בהערה להשלמת התמונה, ואינו משמש יסוד למסקנת החוברת.²⁸

הבירור מתבסס אפוא על המקורות המזוהים ועל ההבחנה בין דבריהם לבין ההשלמות שאפשר להציע להם.

כב. מה יש בידינו לומר בסוף המהלך

נמצא פירוש מפורש הנדפס באמרי בינה לר' יוסף חיים: הבן מכוון את ידי האב, והאב יורה. ההצעה מסומנת בלשון "נראה". היא נותנת מענה סביר לקושי שבחלוקת הפעולה: הרואה מספק את הכיוון, והסומא מבצע את הירי.

לא נמסרו פרטי הביצוע בתנאי השדה, ואין בידינו שחזור של שיטת הצייד. זהו גבול הידיעה, ולא הוכחה שההסבר אינו אפשרי. גם לא נמצא טעם מפורש מדוע דווקא האב יורה; הסברה על ניסיון או כוח נשאת אפשרות. שאלת גיל תובל קין ומלאכתו אינה מיושבת במפורש במקורות שנמצאו.

הביאורים על שגגה, קרבה לאונס וקיום הגזירה מסבירים את משמעות העיוורון, כל אחד בשיטתו. הפירושים החלופיים לנאום למך מלמדים שיש דרכים נוספות לקרוא את הפסוק; הם אינם תירוץ למדרש המסוים שרש"י הביא.

²⁷. פרדס יוסף, בראשית ד, כג.

²⁸. Mi Yodeya, שאלת הקשת של למך, 16.6.2024.

הבדיחה שבפתיחה הכריחה אותנו לעצור: כיצד ייתכן שכל אחד עושה את מה שאינו מסוגל לעשות? לאחר הצעת אמרי בינה אין עוד הכרח לצייר כך את המעשה. לפי הצעת אמרי בינה, הרואה מכוון והסומא יורה. השאלה לא נמחקה. נמצא לה יישוב פרשני, והתברר אילו דברים אין לנו רשות להשלים בשם המקור.

מראי מקום ומעמד המקורות

1. רש"י, בראשית ד, כג-כד: ד"ה שמען קולי, כי איש הרגתי, לפצעי ופצע; ד"ה כי שבעתים. נוסח רש"י הובא בחומר שנמסר והשווה לתעתיק מקוון. אין להפוך את שלילת המזיד לשלילת עצם המעשה. [מקור 1]
2. לקוטי שיחות, חלק טו, תולדות ג, עמ' 212, הערה 11* (בכוכבית); השיחה בעמ' 211-216, משיחות תולדות וישלח תשכ"ח. התוכן נקרא בתעתיק אתר אור אין סוף; מראה המקום והכוכבית הושלמו בדוחות בדיקת הצילום. ההערה משווה לדיון בעיוורון יצחק: סיום דרשת תנחומא מתייחס לכל הפירוש, העיוורון אינו מפורש בכתוב, ורש"י מביא פירוש אחר. אין בה תירוץ לכיוון החץ או שלילה של התרחשות הסיפור. [מקור 1] [מקור 2]
3. רש"י, בראשית ד, כד, סוף הדרך הראשונה והדרך המובאת בשם בראשית רבה. להבחנה במעמד האזכור ראה גם הערה 2. השימוש כאן במילה "מדרש" אינו הכרעה בשאלת היסטוריות הסיפור.
4. ברכת אשר, בראשית ד, כג, ההערה המסומנת פ' בראשית תשמ"ט. הקושיה נמצאה בתעתיק בפרק עצמו; לא נמסר שם תירוץ באותה הערה. [מקור 1]
5. מזרחי, גור אריה ושפתי חכמים לבראשית ד, במקומות הנוגעים לפרישת הנשים ולקל וחומר. גבולות הקביעה: הפירושים שנבדקו במסגרת העיון, ולא כל חיבור על רש"י. ראו גם פירושי הפרק באתר "תנ"ך על הפרק". [מקור 1] [מקור 2]
6. תנחומא הנדפס, בראשית יא. אומת בתעתיק; לא הושוותה כאן כל מסורת כתבי היד. קרן ומרחק מופיעים בסיפור, אבל שיטת כיוון הידיים אינה מפורשת בו. [מקור 1]
7. ר' יוסף חיים, אמרי בינה, חלק ראשון, חקרי לב, סימן ז, פט ע"א, טור ימין; הסיפור מתחיל בפח ע"ב. התעתיק נקרא במסגרת העיון. לפי בדיקות צילום שנמסרו לעורך, המשפט והסוגריים נדפסו בשני עותקים: עותק הספרייה הלאומית (דימוי n187), ירושלים ללא שנה בשער, שבקטלוג מתוארך [תרס"ח?]; ומהדורת ירושלים תרצ"א בעריכת ר' יעקב שאול קצין, היברובוקס 31373, עמוד קובץ 181. אין
- בדיקת כתב יד המכריעה אם הסוגריים נוספו בידי המחבר או העורך. [מקור 1] [מקור 2] [מקור 3] [מקור 4]
8. רד"ק, בראשית ד, כג; מדרש אגדה (בובר), בראשית ד, כג, דבר אחר. במדרש אגדה הבן מראה את המקום; אין אמירה מפורשת על הזות ידי האב. נוסחאות אלה נקראו בתעתיק; דוח הביקורת מוסיף תעתיק דעת לפי דפוס וינה תרנ"ד. [מקור 1] [מקור 2] [מקור 3]
9. World Archery, "Visually impaired archery: It's about personal challenges", 22 August 2015; British Blind Sport Archery Informal, סעיפי Spotters Guidebook Summary of Rules for Spotters ו־Communicating with Your Archer (עודכן באוגוסט 2024). שני התיאורים נקראו במקור המקוון. מדריך המכוונים מתיר כוונות מחוץ לסכב הניקוד, דיווח על נפילת החץ ומידע בטיחות וזמנים בתוכו, ושיחה ללא הגבלה בחצי הניסיון; הוא מציג עצמו כסיכום בלתי פורמלי. אין כאן אימות של תקנון 2026 או תיעוד של ציד. [מקור 1] [מקור 2]
10. בבלי בבא בתרא כא ע"א, "מלמדי תינוקות" והגיל "כבן שש כבן שבע". הדוגמה מספיקה לשלול זיהוי הכרחי של "תינוק" עם פעוט; אינה קובעת את גיל תובל קין. "תינוק שנשבה" אינו ראייה נקייה שהמילה עצמה מציינת מבוגר: היא יכולה לתאר את גיל השבי. [מקור 1]
11. ספר הישר (המדרש הסיפורי, לא ספרו של רבנו תם), ספר בראשית, פרשת בראשית. חיבור שאינו מקור חז"לי קדום מוכח לסיפור; אין להכריע כאן את שאלת תיארוכו. לשונות הזקנה והראייה נבדקו בתעתיק המקוון, ויש לקרוא אותן יחד. [מקור 1]
12. תורת משה לאלשיך, בראשית ד, כד. חשבון שבעים ושבעה מוצג כהסבר אפשרי לחשבונו של למך, והסומא מתואר כקרוב לאונס. אומת בתעתיק. [מקור 1]
13. משנה מכות ב, ג; בבלי מכות ט ע"ב, דרשת "בלא ראות". זו מחלוקת על חיוב גלות. ההשוואה למדרש היא לעיון בלבד, ולא פסיקת דין על למך או הוכחה שאין רשלנות בשימוש בקשת. [מקור 1]

14. רש"י, בראשית ד, טו ויט. מניין הדורות: אדם, קין, חנוך, עירד, מחויאל, מתושאל, למך. בני למך הם השביעיים כשקין הוא הראשון. בפסוק יט: "לאחר שהוליד בנים ועשה דור שביעי". אין ברש"י אמירה מפורשת שהגנת האות פקעה במועד הנקמה. הפירוש על מורא החיות מסומן ס"א במהדורה שבספריא.

[מקור 1] [מקור 2]

15. מהרש"א, חידושי אגדות, נדרים מא ע"א, ד"ה כיון שהגיע קצו של אדם. אומת בתעתיק: שלוחים למקום והזכרת למך הסומא. אין שם תיאור נס בכיוון החץ.

[מקור 1]

16. אברבנאל, בראשית ד, ביאור נאום למך לאחר הדיון בבניו. נער קטן, שערות ומחבוא, מטרת הציד, מכה בקשת, והקדמת ספרי הרומים. נבדק בתעתיק המסומן באתר כטעון הגהה; לפני ציטוט ארוך במהדורת הפצה יש להשוות לדפוס. [מקור 1]

17. ר' מנחם מנדל כשר, תורה שלמה, כרך ב, בראשית ד, מאמר קמו, עמ' שלז-שלח; היברובוקס 51452, עמודי קובץ 165-166. לפי בדיקות צילום שנמסרו לעורך, משפט הקרן בין ההרים בגוף קמו, ובסיומו ציון תנחומא בראשית יא. תיקון "מדרש הבאור" ל"אור האפלה" נמסר בבדיקת צילום מתוך הקדמת הכרך, "דברים אחדים", סעיף ג, עמוד קובץ 5. המובאה מכתב היד נמצאת בהערה למאמר קמה, בעמ' שלח; לא נמסר מספר מדף. מספרי המאמרים נקראו בבדיקה מוגדלת שנמסרה לעורך; אין כאן בדיקת צילום עצמאית שלו.

[מקור 1] [מקור 2] [מקור 3]

18. ספורנו, בראשית ד, כג-כד. פירוש פגיעת ההריגה בלמך עצמו וייחוס קין ובנו. אינו מקור לעיוורון או לדרך הכיוון. [מקור 1]

19. בית יעקב, בראשית ע, ג; עא, א. נבדק בתעתיק באתר אשובה. הקריאה בפנימיות והריגת תובל קין בכוונה שייכות למהלכו של הספר; אין לייחס אותן לרש"י או להפוך אותן לפרט בנוסח התנחומא. [מקור 1]

[מקור 2]

20. בבלי סנהדרין צא ע"א-ע"ב, משל החיגר והסומא. ההשוואה למבנה סיפור למך היא הצעת העיון, לא זיהוי של מקורו. [מקור 1]

21. בראשית רבה כג, ד; רש"י ד, כד; אונקלוס ותרגום המיוחס ליונתן, בראשית ד, כג. פירושים חלופיים

לנאום, ולא הכרעה שכל מסורת אחרת אינה אמת.

[מקור 1]

22. אבן עזרא, רמב"ן ורד"ק, בראשית ד, כג-כד. בדוחות בדיקת התעתיק אומת בפענח רזא, בראשית סו, ייחוס פירוש מריבת הנשים לר' יוסף קרא. בטור הארוך, ד, כג, פירוש דומה מיוחס לר' יוסף קמחי. אין לזהות את שני בעלי השמות בלי ראיה. בבדיקת תעתיק שנמסרה לעורך נמצא ייחוס נוסף לר' יוסף קרא בפירוש בכור שור. [מקור 1] [מקור 2] [מקור 3] [מקור 4]

23. מלבי"ם והעמק דבר, בראשית ד, כג-כד. אומתו בתעתיק. הנצי"ב מדגיש שימוש בכלי מתכת ואיידיעת כוחו הממיתי; אין להוסיף לו קשת וסומא. [מקור 1] [מקור 2]

24. הכתב והקבלה, בראשית ד, כג-כד, סוף מהלכו. ביקורתו אומתה בתעתיק ובהקשר הפירוש החלופי שהוא מציע. [מקור 1]

25. תרגום השבעים, בראשית ד, כג, נוסח יווני שנקרא במקור המקוון. "איש" ו"נער" ופצע וחבורה נזכרים בו, אך הניסוח הסיבתי המפורט הוא פירוש הרב כשר. השם תובל קין אינו נאמר כאן, ולכן לשון "נער" בתרגום אינה מוכיחה את גילו של הבן בסיפור הציד. ראו תורה שלמה, עמ' שלח, הערה למאמר קמה, והערה קמח (עמ' שלט-שמ; עמודי קובץ 167-168). לפי בדיקת צילום שנמסרה לעורך, בהמשך ההערה קמח מביא כשר ממקור נוסף את הניסוח "בשביל שפצע ב" בשם תרגום עקילס, ומוסיף "בהוראת פתרון השבעים". אין לייחס את הניסוח כציטוט מילולי מן השבעים. [מקור 1] [מקור 2]

26. מפת הסיפור ופירושו מסכמת את המקורות שבהערות 1, 6, 7, 8, 11, 16, 17. מדרש אגדה הוא ליקוט במהדורת בוכר; אמרי בינה פירוש מאוחר; ספר הישר חיבור סיפורי מאוחר. אין לדרג את כולם כ"שבעה מדרשי חז"ל".

27. פרדס יוסף, בראשית ד, כג. המשפט "מדרשות חלוקות הן" נמצא בתוצאת תעתיק מוזהה, ונמסר גם בדוחות התעתיק וה-OCR. אין כאן אימות עצמאי של צילום. הדיון עוסק בפטור סומא מן המצוות וביחס בין מדרשים, ולא במכניקת הירי. [מקור 1]

28. Mi Yodeya, "Why was blind Lemech carrying a bow?", 16 June 2024. נבדק הדף ובו תשובה. אין להציגו כמקור קלאסי או כפתרון מלא לשאלת הציד. [מקור 1]

הערת מהדורה: ההערות מבחינות בין תעתיק שנקרא לבין בדיקות צילום שנמסרו לעורך. אין לייחס לו צפייה עצמאית שלא הושלמה. בדיקה מקוונת אינה השוואה לכל דפוס וכתב יד; סברה נשארת סברה. מהדורה זו משלבת את תיקוני המקורות ואת ליטוש מהלך העיון.